

MOÓR GYULA DR.
1945—46. TANÉVI RECTOR MAGNIFICUS
SZÉKFOGLALÓ BESZÉDE:
A FASIZMUS ÉS A NEMZETI-
SZOCIALIZMUS BIRÁLATA

Magnifice Domine Prorector!

Hálás köszönetet mondok Magnificentiádnak, mind a magam, mind társaim nevében, bennünket tisztségeinkbe beiktató szíves szavaiért.

Magnificentiád — ezelőtt egy félévvel — a lehető legnehezebb helyzetben vette át az egyetem kormányzatát. Törhetetlen optimizmusának és fáradhatatlan energiájának nagy része volt abban, hogy a romokon új élet indulhatott. Fogadja ezért, az utókort megnyitó közvetlen utódjának, az egyetem nevében kifejezett, őszinte köszönetét.

Magnificentiád nehéz időben vette át és nehéz időben adja át a rektori láncot. Ezeréves hazánk történetének legborzalmasabb katasztrófáját s legnagyobb forradalmát éli át. Nem tudhatjuk, mit hoz a jövő.

Megnyugtató, hogy a jelenlegi kormányzat és a politikai pártok is, eddig sok megértést és jóindulatot mutattak egyetemünk iránt.

Az egyetem felül áll a párt-ellentéteken s a politikai mozgalmakon. Egy célja van: a tudományos igazság elfogulatlan és önzetlen szolgálata.

Az igazságra, a tudományra, az egyetemre és az egyetemi autonómiára a jövőendő Magyarországnak is szüksége lesz, akárhogy rendezze is be politikai életét.

De csak olyan egyetemre lesz szüksége, amely valóban a tudományos igazságot és csak az igazságot szolgálja. Csak olyan egyetemre lesz szüksége, amely ezenkívül az eddiginél is fokozottabb szeretettel fordul a tudományt szomjazó ifjúság felé.

Én bízom abban, hogy a nagy kardinálisnak több mint három évszázad viharaiban fennmaradt ősi egyeteme nem fog elveszni azokon az ismeretlen óceánokon sem, amelyek felé — a bizonytalan jövő ködében — szerencsétlen hazánk megrongált hajója halad.

Ha pedig valamely váratlan történeti fordulat folytán — *si fractus illabatur orbis* — mégsem kerülhetnők el, hogy összecsapjanak fölöttünk a habok, vagy hogy elöntsön a láva, akkor — ígérem, a magam és az új Tanács nevében —, tudni fogjuk követni a kötelesség egyszerű paranesszavát s tudni fogunk kitartani az autonómia őrhelyén, mint ahogy kitartott a pompejii strázsa a vártán.

Tekintetes Egyetemi Közgyűlés!

Igen tisztelt Vendégeink!

1. Ha ebben a sárból s napsugárból, ragyogó eszményekből és kiábrándító valóságokból összeszótt földi életben van valami, ami teljesen mentes az anyagiságtól, ami kevésbbé anyag, mint a zene, ami kevésbbé anyag, mint a fény, akkor ez kétségtelenül: a *gondolat*.

S ez az anyagtalan gondolat mégis a legnagyobb változásokat idézheti elő az anyagi világban és éppúgy rombolhat, amint építhet is. Nemcsak a Föld külső képét változtathatja meg, hanem átalakíthatja az emberiség társas lét-formáit: a társadalmat és a történetet.

A gondolatok igazi hatásának színhelye éppen itt van: a társadalom és a történet az eszmék küzdő-tere.

A gondolatok a történetben valóságos katalaunumi csatákat vívnak meg: ha az anyagi erők elfáradtak s a fizikai harc végetért, szellemi fegyverekkel tovább folyik az eszmék küzdelme az elnémult csatatér felett.

A most végetért világháború — az első igazán az egész földtekére kiterjedő küzdelem, amelyben mind az öt földrész s szinte az egész emberiség hadban állt — igen nagy mértékben ideológiai háború, az eszmék mérkőzése volt. Az ellenségeskedések beszüntetésével ez a szellemi harc a demokráciák gondolatvilága s a fasizmus és a nemzetiszocializmus eszméi között bizonyára még nem szűnt meg, bár kétségtelenül nagy kijózanodás járt a háborús döntés nyomában.

Eszméket fegyverekkel megölni nem lehet; bár a zászlóra írt jelszó erkölcsi ereje jelentős tényezője szokott lenni a fizikai győzelemnek is. A győző diadalszerén azonban mégsem mindig az igaz ügy katonái ülnek s ezért a harcterek döntésétől függetlenül kell megvizsgálnunk a véres küzdelemben elbukott gondolatvilág belső igazságát, mert csak a szellemi bírálat mérlegén dőlhet el az a kérdés, hogy az elbukott eszmének lehet-e reménye a feltámadásra, avagy hogy megérett-e arra, hogy az örök sötétség éjtszakája boruljon rája.

A harcban alulmaradt fasizmus és nemzetiszocializmus eszmevilága ellen a fasiszta sajtó-termékeknek kötelezően elrendelt beszolgáltatásával és papírmalomba juttatásával nem lehet eredményesen küzdeni. Ez többet árt, mint használ; mert hiszen a könyvégetésnek igen kevés a meggyőző ereje s inkább a mártíromság koszorúját szerzi meg az üldözött tanítás számára.

Az a kimondhatatlan szenvedés és szörnyű megaláztatottság, amely az elvesztett háború nyomán szakadt hazánkra, különben is hajlamossá tesz arra a balhiedelemre, amely szerint minden baj oka, hogy a fasizmus és a nemzetiszocializmus a háborút elvesztette. A tudományos kritika feladata kimutatni azt, hogy a fasizmus és a nemzetiszocializmus gondolatvilága, szellemi alsóbb-

rendősége folytán, nem számíthat arra, hogy a művelt emberiség befogadja s hogy biztos pusztulást hoz arra a nemzetre, amely magát szolgálatába állítja. A mi nagy nemzeti katasztrófánk oka nem az volt, hogy a fasizmus és a nemzetiszocializmus elbukott, hanem az, hogy ezek mellett a pusztulást hozó irányok mellett léptünk a harcba. Szomorú volna, ha nemzetünk üdvét azokban a halállal eljegyzett eszmékben keresné, amelyek történetének mai mélypontjára taszították.

2. A fasizmus és a nemzetiszocializmus tudományos bírálatának célját szeretném szolgálni székfoglaló értekezésemmel, követve azoknak a rektor-elődeimnek a példáját, akik székfoglalójukban szaktudományuknak valamely időszerű kérdését vizsgálták.

A kritika végső mértékéül a *humanitás* gondolatát veszem. Ez a nagy gondolat megjelenik már az ó-kor legnemesebb gondolkodóinál; tökéletes kifejezésre azonban csak a keresztény erkölcsben talál. Krisztus tanítása a legmeggyőzőbb példa az anyagtalan és fegyvertelen gondolatnak arra a hatalmas, világot-átformáló erejére nézve is, amelyről bevezetőül szoltam. Igaz, hogy hatása nem volt gyors: bele telett ezer év, míg meghódította világrészünket. Azóta egy újabb ezer év mult el és még mindig nem a multat jelenti, hanem a jövőt. Mert még mindig nincsen, mégpedig távolról sincsen, az emberiség életében megvalósítva a humanitásnak az a foka, amelyet a keresztény etika követel. Krisztus az ember erkölcsi tökéletesedésének céljait olyan magasra tűzte ki, hogy a gyarló földi valóság talán sohasem fog felérni oda. Az igazi emberiességnak ez a messze fénylő eszménye éppen ezért igen alkalmas arra, hogy a többi — a föld porához közelebb járó — eszme helyességének mértéke legyen.

Hā a *nagy francia forradalom* ideológiáját — amelyben Rousseau gondolatai nyertek világtörténetet mozgató erőt — vesszük ebből a nézőpontból szemügyre, akkor látni fogjuk ugyan, hogy az egyházzal és a ke-

resztény vallással szemben nem volt barátságos, de ennek ellenére be kell látnunk azt is, hogy a polgári és politikai szabadság s a politikai egyenlőség megvalósításával a keresztény etika szellemében vitte előre az emberiség fejlődését. Kétségtelen, hogy a forradalom az „ancien régime“ kirívó társadalmi különbségeinek lerombolásával közelebb hozta az embert az emberhez.

Hasonló eredményre jutunk, ha a bíráló megítélés mérlegére a *szocializmusnak* azt a hatalmas térfoglalását tesszük, amely az 1917. évi nagy orosz forradalomban, de a világ más államaiban is kétségkívül Marx Károly (1818—1883) gondolatainak jegyében zajlott le. Ez ismét megcáfолhatatlan bizonyítéka a gondolat világot átformáló erejének: Marx halála után 34 évvel a tanításaiban rejlő robbanóanyag megreszketettette az egész világot. Kétségtelen, hogy Marx sem viseltetett barátságos érzülettel az egyházzal és a keresztény vallással szemben; továbbá, hogy az erkölcsöt is csupán a gazdasági viszonyok függvényének tekintette, nem pedig az emberiség életét formálni hivatott önálló erőnek, és pedig — amint vélem — éppen a leghatalmasabb hajtó erőnek. Egy magasabb történetbölcséleti álláspontból nézve a dolgot mégis azt látjuk, hogy Marx gondolatai is a keresztény etika szellemében vitték előbbre az emberiség ügyét: az emberek közti kirívó gazdasági különbségek lerombolásával, azzal, hogy érvényesíteni akarja mindenkinek egyenlő jogát az emberhez méltó életre, a marxista szocializmus is az egyenlő emberi méltóságnak mélységesen keresztény gondolatát szolgálja. Végeredményben Marx is azon az úton jár, amelyen legnagyobb kommunista elődje, a római katolikus egyház szentje, Morus Tamás haladt, aki a szocialista célt abban a keresztény szellemtől áthatott gondolatban foglalta össze, hogy „le kell venni a szükség és a gondok batyúját a súlyos sorsban nehezen dolgozók vállairól“.

3. Ha a nagy francia forradalom és a szocialista forradalom után a fasiszta és a nemzetiszocialista forrada-

lom vezérlő eszméit vesszük vizsgálat alá, leginkább az tűnik fel, hogy itt nem találunk semmi kapcsolatot az egész emberiség mindent átfogó nagy gondolatához: a humánumhoz. A fasizmus és a nemzetiszocializmus, legbelsőbb lényegük szerint, az olasz és a német imperializmusnak, hatalmi törekvésnek féket nem ismerő megnyilatkozásai. „Lo stato fascista è una volontà di potenza e d'imperio“ — „a fasiszta állam a hatalomnak és az uralomnak az akarása“ — mondja Mussolini (La Dottrina del Fascismo, II. 13.) szószerint átvéve Nietzsche-től a „Wille zur Macht“ jelszavát. Hitler ugyanezt a gondolatot az „urak nemzete“, a „Herrenvolk“ jelszávába sűrítette, ugyancsak Nietzsche-nak nyomdokain járván, aki a keresztény erkölcsöt „rabszolga-erkölcs“-ként állította az „urak erkölcsével“, a „Herren-Moral“-al szembe. Az egész fasiszta és nemzetiszocialista gondolatvilág ennek az egyetlen vezérlő gondolatnak, az *imperializmusnak* a szolgálatában áll.

Ezt a célt szolgálja a *diktatúra*: az egész államhatalomnak egyetlen személy kezében való összpontosítása; a „Duce“ és a „Führer“ személyének Nietzsche emberfeletti-embereként, „Übermensch“ gyanánt való bálványozása.

Ezt a célt szolgálja a „*totalitás*“: a korlát nélküli államhatalom, az állami beavatkozásnak az emberi életviszonyok egészére való kiterjesztése, a mindent magába szívó, az emberi szabadságjogokat elnyelő állami uralom teljessége. „A fasizmus számára — mondja Mussolini — minden az államban van; az államon kívül nem léteznek számára és még kevésbbé bírnak számára értékkel az emberi vagy szellemi vonatkozások. Ilyen értelemben — folytatja — a fasizmus totalitárius; szerinte a nép egész életének értelmét, fejlődését és erejét az állam, mint az összes értékek összefoglalása és egysége határozza meg.“ (Dottrina, I. 7.) Az államnak ez az istenítése — amelyet csupán Hegel filozófiájában találunk még meg —, hiányzik ugyan a nemzetiszocializmus elméletéből, — mint

ahogy hiányzik Nietzsche filozófiájából is —, a totalitárius államhatalmat mindazonáltal gondolkodás nélkül igénybe vette a maga számára a „Führer“ is.

Az imperializmust szolgálta továbbá az egész nép *elmilitarizálása*, az országnak olyan nagy kaszárnnyává való átalakítása, ahol katonásdit játszott mindenki, az óvodásoktól az aggastyánokig. Akik akkoriban a fasiszta Itáliában megfordultak, láthatták, hogyan masiroznak foguk közé kést szorítva — „coltello nella bocca“ —, marcona fekete-ingesek s hogyan vannak a tiszteletreméltó ódon falak a „*Mussolini ha sempre ragione*“, a „*credere, obbidire, combattere*“ és más hasonló gyermekes feliratokkal elcsúfítva. Hogy a barna-inges Német Birodalomban is, — amely hemzsegett a különböző rendű és rangú „Führerektől“ és „Unterführerektől“, — mindenki „*menetelt*“, az csak természetes: a német ígéknek úgyszólván csak a parancsoló módja maradt használatban.

Az imperializmus gondolatát szolgálta végül az a *machiavellizmus* is, amely jellemző vonása mind Mussolini, mind Hitler politikájának. Mussolini maga beszéli el, hogy már gyermekkorában mély hatást tett rája, mikor édesatyja esténként a kovácsműhely tűzhelyének fényénél Machiavelli művéből olvasott fel. (Emil Ludwig: *Gespräche mit Mussolini*, 57. l.). Az erkölcstelen politikai eszközöknek ez a régi nagy mestere nacionalizmusában is megegyezik a fasizmus felfogásával; a fasizmus viszont nem riadt vissza a Machiavellitől ajánlott erőszakos, önkényes és erkölcstelen eszközök alkalmazásától. Politikai gyilkosság — Matteotti —, önkényes bebörtönzések, más kisebb-nagyobb erőszakoskodások és egy népcsalásra irányuló hazug propaganda nem volt ismeretlen gyakorlatában. Ezen a téren azonban Mussolini mégis igen messze elmaradt Hitler mögött, aki a koncentrációs táboroknak s a nagyüzemre berendezett és a modern technika legújabb vívmányaival felszerelt ember-mészárszékeknek a működtetésével bizonyította be,

hogy aljas bestialitás dolgában ő és népének egy része a világtörténet legundorítóbb szörnyetegein is tútesz.

Annak az ideológiának, amely 1922. október 28-ikán, a „*marcia su Roma*“-val kezdte meg hódító útját, Hitlernek 1933. január 30-ikán bekövetkezett uralomrajutása után rövid idő alatt, 1945-ig, sikerült elérnie azt, hogy szinte az egész világ felháborodva ellene fordult s hogy Európa újabb történetének legborzalmasabb katasztrófájába zuhant. Ebben a katasztrófában, — amelynek átkát nyögjük — nem az anyagi rombolás a legszörnyűbb, hanem az az apokaliptikus méretű erkölcsi romlás, amely kitörölhetetlen szégyenfoltként fogja égetni a német népet és a huszadik századot. Az erkölcsi lealjasodásnak erre a feneketlen mélységére tekintve Az Ember Tragédiájának költőjével elmondhatjuk:

„Im, nagy Isten,
Tekints le és pirulj, mi nyomorult,
Kit remeknek alkotál, az ember!“

Igen jellemző, hogy a fasizmus és a nemzetiszocializmus mélyebb világnézeti és filozófiai háttérét nyomozva, több más befolyásoló tekintély mellett, mint legfőbb szellemi kútfejúkhöz, a bomlott idegrendszerű Nietzsche filozófiájához érkezünk el. Amint Nietzsche darwinista etikájával, a krisztusi gondolatot tagadva, a keresztény erkölcsöt akarta megdönteni, akként Mussolini és Hitler politikájának elmélete és gyakorlata is szöges ellentétben van a keresztény kultúra alap gondolataival. S amint Nietzsche életét az örület éjtszakájában fejezte be, akként végződött a fasizmus és a nemzetiszocializmus gyászos szereplése is a hitleri örület világ-katasztrófájának borzalmas haláltáncában.

4. Az előbbieken csupán nagy vonásokkal próbáltam képet és kritikát adni a fasizmusról és a nemzetiszocializmusról. Ha most részletesebben veszem szemügyre őket, akkor a bírálat néhány vonatkozásban — kü-

lönösen a faszizmus irányában — talán enyhül, az elutasító álláspontot azonban minden lényeges kérdésben fenn kell velük szemben tartanom.

Ennél a pontosabb vizsgálatnál már különbséget kell tennem a *fasizmus* és a *nemzetiszocializmus* között, amelyeket eddig egy kalap alá foglaltam. Amint Mussolini és Hitler egyénisége közt óriási a különbség — a Duce mind intelligencia, mind műveltség dolgában, mind erkölcsi tekintetben különb és emberibb a Führernél, — amint irodalmi megnyilatkozásait és beszédeiket színvonal szempontjából egy egész világ választja el egymástól, — a „Dottrina del Fascismo“ úgy viszonylik a „Mein Kampf“-hoz, mint egy mélyenszántó tanulmány egy sekélyes publicisztikai tákolmányhoz, — akként a fasizmus és a nemzetiszocializmus is sokban különbözik egymástól.

Ezek az eltérések különösen addig jutottak szóhoz, amíg a „*guardia al Brennero*“ — Mussolini őrsége a Brenner-hágón — Németország hatalmi törekvéseivel szemben állt; később, — az abesszín háború után s a világháború alatt, — midőn a Duce valójában Hitler itáliai Gauleiterévé vált, s a nürnbergi törvényeket is végre kellett hajtania, a két irány közti különbségek jórészt elenyésztek.

A leglényegesebb különbség köztük az volt, hogy amíg a fasizmus gondolatvilágának központja az *állam*, addig a nemzetiszocializmus a *faj* biológiai fogalma, a *vér* mitosza és a *népiség* gondolata körül kering.

Mussolini szeme előtt az ó-kori római impérium képe lebegett. A fasizmust a régi római államhatalom jelvényéről, a „*fasces*“-ről nevezte el. Az, hogy nem a faj természettudományos fogalmából, hanem az államnak, mint legfőbb értéknek gondolatából indult ki, lehetségessé tette számára az erkölcsi és vallási vonatkozások tekintetbevételét. Hangsúlyozza is, hogy a fasiszta állam erkölcsi és szellemi valóság s hogy mély tisztelettel viseltetik a „szentek és a hősök istene“ és a katolikus

egyház iránt. (Dottrina, I. 11., II. 10., 12.) Ez természetesen nem akadályozta meg abban, hogy Machiavelli iránt is mély tiszteletet érezzen, de mindenestre visszatartotta attól, hogy a machiavellizmusban olyan messze menjen el, mint Hitler: a nemzetiszocializmus szörnyűségétől a faszizmus mindvégig mentes maradt.

Mussolini politikai multjának van része abban, hogy a faszizmus állama a *korporációs állam* formáját öltötte magára. A Duce kőműves-korában és jóval azután is, egészen az első világháborúig, szocialista volt. Nagy hatást tett reá különösen a szocializmusnak akkoriban legmodernebb formája, a szindikálizmus, amelynek Sorel volt a legkitűnőbb képviselője. „Sorelnak köszönhetem a legtöbbet” — mondta egyszer ő maga is. A Sorel-féle szindikálizmus nemcsak szocialista, de egyúttal anarchista tanítás is: az államot eltörölné s helyébe a munkásszakszervezetekben szerveződő szabad társadalmat tenné. Mussolini a maga állam-imádatát az államot ledönteni óhajtó anarchista szindikalizmussal akként egyeztetette össze, hogy a szakszervezetet — mint korporációt — magába az államba építette bele, az állam hivatásrendi szervezetévé tette. Ezenkívül a korporációkba nemcsak a munkásokat, hanem a munkaadókat is belevitte s egyben a munkás és munkaadó közti viták békés elsimítását bízta reájuk. A korporációk jelentőségét a fasiszta államban fokozza az a körülmény is, hogy ez a totalitárius állam az egyént teljesen magába olvasztja s így az egyéni érdek itt csak mint foglalkozáshoz kötött érdek érvényesülhet éppen a korporáción keresztül.

A faji gondolatot és az ezzel összefüggő antiszemitizmust Mussolini erélyesen elutasította. Érdekes — és a nemzetiszocialista népcsalásra nézve jellemző —, hogy a „Dottrínának” autorizált német fordítása (Der Faschismus. Von B. Mussolini, übersetzt von H. Wagenführ. München, 1933.) elsikkasztja a Ducenak a fajelmélettel szembeni állásfoglalását s egyszerűen kihagyja a „Dottrina” következő mondatát: „Nem a faj, nem is a föld-

rajzilag sajátos táj, hanem a történeti létben állandósult törzs, a közös eszmétől egyesített sokaság az, aminek létezésre és hatalomra irányuló akarata, öntudata és személyisége van.“ (Dottrina, I. 9.)

Hitler ezzel szemben a túlzó — és már az első világháború előtt elavultnak számító — fajelméletből indult ki. Az északi árja-faj felsőbbrendűségének mítosza szélsőséges *antiszemizmussal* párosul nála; s ez az antiszemizmus a nemzetiszocializmus egyik leglényesebb alaptétele lesz.

Egyébként Hitler ifjúkori politizálása ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy az antiszemizmus felé sodródott. A „Mein Kampf“-ban maga meséli el, hogy még az első világháború előtt, amikor Bécsben, mint kőműves segéd-munkás „az állványokon dolgozott“, élénk érdeklődéssel kísérte az osztrák parlament tárgyalásait. Különösen Lueger antiszemita keresztény-szocialista pártja és Schönerer antiklerikális „nagy-német“ felfogása voltak reá hatással. A klerikális és az antiklerikális hatás, ügylátszik, közömbösítették egymást, úgyhogy az egyik oldalról a nagy-német nacionalizmus, a másik oldalról az antiszemizmus és a szocializmus mint elnevezés maradt meg, ami összevetve, a nemzetiszocializmust és annak lényeges gondolati tartalmát is adja.

A nacionalizmusban megegyezik Hitler Mussolinivel is. Éles elválasztó vonal azonban közöttük egyrészt az *antiszemita faji gondolat*, amely csupán a nemzetiszocializmusban van meg, de hiányzik a fasiszmból, s másrészt a *korporációs állameszme*, amely a fasiszmus sajátja s a nemzetiszocializmustól idegen. Ettől eltekintve a hasonló vonások uralkodnak gondolatvilágukon.

5. Megegyeznek mindenekelőtt abban, hogy egyik sem fakadt mély állambölcseleti elmélkedésből, hanem mindkét elmélet a gyakorlati napi politika szülötte. Mussolini a „Dottrinában“ maga is bevallja, hogy 1919. márciusában, mikor seregszemlére hívta össze híveit, leendő pártjának programjáról még csak fogalma se volt.

(Dottrina, II. 1.) A fasiszta párt programját 1921. december 27-ikén hozták nyilvánosságra, vagyis nem egészen egy évvel a hatalom átvétele előtt. Hitler ugyancsak régen azelőtt agitált már, mielőtt a hivatalos párt-programm 25 pontját a müncheni Hofbräuhausban 1920. február 25-én publikálta volna. Göbbels azonban még 1934-ben is azt hiedeti, hogy a nemzetiszocializmus mint dinamikus mozgalom folytonos változáson megy keresztül; hivatkozik a Führerre, aki szerint „a nemzetiszocializmus programja: a programm-nélküliség“. (J. Göbbels: Wesen und Gestalt des Nationalsozialismus, 1935; 5., 12. 1.) Valóban, Hitler elvi álláspontjai állandóan változtak gyakorlati politikájának szükségletei szerint. Csehszág elfoglalásakor, 1939-ben, hirtelen feladja a népi elvet s a tőle addig tagadott történeti jogcím alapjára helyezkedik.

A *napi politika* szükségletei szerint változó ideológiákat azonban a tudományos kritikának nem lehet komolyan vennie s nem is igen érdemes velük magasabb elméleti szempontokból foglalkoznia.

6. Egy további feltűnő hasonlósága a fasizmusnak és a nemzetiszocializmusnak az, hogy eszmevilágukban túltengenek a *negativumok*: mind Mussolini Dottrinájának, mind Hitler megnyilatkozásainak jórészt különféle elvi álláspontok elutasítása tölti ki. Elutasítják a marxizmust, a pacifizmust, az individualizmust, a liberalizmust, a parlamentarizmust és a demokráciát.

a) A *marxizmus* elvetése különösen fontos számukra, mert hiszen mindkét diktátor arra törekedett, hogy a marxista szocializmus táborából a saját pártjába hozza át a nagy munkás-tömegeket. Ha ezt a célt a meggyőzés eszközével akarták volna szolgálni, ez nem esett volna kifogás alá. Minthogy azonban a szabad munkásszervezetek feloszlásával, parancs-szóval próbálták a munkásságot saját táborukba terelni, hibás úton jártak éppen is.

b) A *pacifizmus* elleni állásfoglalás a fasizmus és a nemzetiszocializmus imperialista és militarista jellegéből önként következik. A pacifizmusnak valóban nincsen igaza, ha azt hiszi, hogy az örök béke fényes álmoképét megvalósítani lehet. Az első világháború utáni pacifista ábrándozásokra kijózanító cáfolat volt a második világháború. Ez egyúttal bebizonyította a nagy célokért vívott háború erkölcsi jogosultságát is, mert hiszen az önkény és a szolgaság sötét éjtszakája borult volna a világra, ha a fasiszta hatalmak ellen szövetséget kötöttek volna az emberi szabadság ideáljáért nem vették volna vállukra a háború keresztjét. — A militarizmusnak azonban még kevésbé van igaza, mint a pacifizmusnak. Nem igaz az, hogy a háború már önmagában véve is jó; nem igaz az, hogy imperializmussal, más nemzetek erőszakos elnyomásával, szolgálni lehetne az emberi haladás ügyét. Ha az örök békét kizárólag békés eszközökkel biztosítani nem is lehet, mégis állandóan a békére kell törekednünk, mert ez az emberhez méltóbb állapot.

c) A fasiszta és a nemzetiszocialista felfogás elveti az *individualizmust* és az ezzel rokon *liberalizmust* is. Kétségtelen, hogy a szélső individualizmus, az egyénnek az állam fölé helyezése, az egyéni érdekek a közérdek elé rendelése és az egyéni akaratnak a társadalmi renddel szembe-fordulása, végsősorban az állam felbomlásához, a társadalmi rend felborulásához és az anarchiához vezet. A liberalizmusnak pedig, amely az állami rend keretén belül akarja az egyéni szabadság elvét lehető széles körben érvényesíteni, sokszor az államhatalom gyengesége s a kormányzat tehetetlensége lesz az eredménye. Kétségtelen azonban az is, hogy az egyéni szabadság bizonyosfokú *korlátozásának* a szükségességéből még nem következik, hogy az egyén szabadságát *teljesen* megszüntessük s a totalitárius felfogással az államhatalom mindenhatóságát követeljük. Egyéniségre és szabadságra mindig szüksége lesz a társadalomnak.

E nélkül a társadalmi rend a kaszárnyák rendje s a temető csendje volna csupán.

d) Különösen hevesen támadja Mussolini és Hitler a *parlamentarizmus* rendszerét. Hogy a parlamenti kormányzásnak számos hibája van, hogy jól csupán egészséges pártviszonyok mellett működhetik, régóta tudott dolog. Már az első világháború előtt sokat beszéltek a „*parlamentarizmus válságáról*“. Szemére hányták, hogy nem biztosítja sem a kormányzat állandóságát, sem a kellő szakismeret érvényesülését az államügyek vitelénél; a „kontárság kultuszának“ és a felelőtlenség melegágyának nevezték, mivel az ország sorsát irányító parlamenti döntések *anonym* szótöbbségéért senkit sem lehet felelősségre vonni. Hitler különösen a parlamenti kormányzat felelőtlenségét szokta óriási önérzettel leszólani. A közelmúlt szomorú eseményei azonban megmutatták, hogy milyen üres és hazug frázis a diktátorok felelőssége. A parlamenti kormányt bármikor felelősségre lehet vonni, a diktátort nem. Hitler hadvezetésével kapcsolatban a kontárságról is több joggal lehet beszélni, mint a parlamentarizmus esetében. A diktatúrákban a parlamentarizmus minden hibája fokozott mértékben jelentkezhetik, kivéve a kormányzat állandóságának a kérdését. Ezt a diktatúra valóban jobban biztosítja; de ez az egyetlen előnye legnagyobb hátrányává válhatik olyankor, amikor a történeti helyzet kormányváltást követelne s az ország balvégzetű és elszánt diktátorától megszabadulni nem tud. A parlamentarizmus hibái különben is csupán e hibák kiküszöbölését, nem pedig az egész rendszer eltörlését követelik.

e) Hogy a fasizmus és a nemzetiszocializmus a *demokráciát* is elveti, természetes; a szabadság és egyenlőség elvének megtagadásából ez önként következik.

A különös csak az, hogy ennek ellenére azt hirdetik, hogy egy „nemesebb értelemben vett demokráciát“ képviselnek. (Göbbels, i. m. 13. l.; Mussolini, *Dottrina*, I. 9.) Azt a furcsa tételt pedig, hogy a demokrácia az auto-

kráciával összefér, sőt hogy éppen a diktatúra a demokráciának „nemesebb“ formája, azzal okolják meg, hogy egyetlen nagy emberben, a diktátorban, aki fajának és nemzetének legnemesebb kivirágzása, jobban, közvetlenebbül és igazabban nyilatkozik meg a nemzeti lélek, mint bármiféle népképviselői szervben.

Mussolini ezt a gondolatot a következőképen fejezi ki: „A fasizmus az ellen a demokrácia ellen van, amely a népet a számbeli többséggel azonosítja s ezzel a sokaság szintjére süllyeszti le; a demokrácia igazabb formája az, amely a népet olyannak fogja fel, amilyennek lennie kellene, minőségnek és nem mennyiségnek, az erősebb, mert erkölcsösebb, következetesebb, igazabb eszme hordozójának, amely eszmény a népben, mint kevesek, sőt mint egyetlen ember tudatos akarata jelenik meg, hogy azután mindenki tudatára és akaratára áttérjedjen és megvalósuljon“ (Dottrina, I. 9.).

A nemzetiszocialista sajtófőnök fogalmazása nem sokban tér el ettől; szerinte „a német nép a Führer személyiségében találja meg magát; saját legigazibb lényegét benne látja megtestesítve“ (Otto Dietrich: Die philosophischen Grundlagen des Nationalsozialismus, 1935, 36. lap).

Ezek szerint tehát a diktatúra volna az igazi demokrácia. Mert a diktatúrában érvényesülne a legtisztábban a népakarat: a nagy ember, a diktátor, tökéletesebben testesíti azt meg, mintha maga a nép juttatná kifejezésre szavazatával.

7. Ezzel azonban már elhagytuk a fasizmus és a nemzetiszocializmus gondolatvilágának *negatívumokat* tartalmazó részét s a *pozitív* tanítások területére érkezünk. A nem nagyszámú pozitív tanítás közt a *diktatúra* gondolata foglalja el a legelőkelőbb helyet: a fasizmus Mussoliniben, a nemzetiszocializmus Hitlerben ölt testet.

Mind az olasz, mind a német diktátorban fanatikus híveik a nemzeti génusz megszemélyesítőjét látják, aki a történeti erők sugallatától megihletve, a csalhatatlan

ösztön biztosságával vezeti nemzetét a Sors útján előre. Ez már a diktátor *charizmatikus* jellegének, *prófétai* küldetésének elismerése. Ebből a bálványozásból születnek meg azok a tételek, amelyekről egyébként nehezen hihetnők el, hogy nagykorú emberek lelkesedve vallják őket, mint például az, hogy „*Mussolini ha sempre ragione*“, vagy az, hogy „*Recht ist, was der Führer befiehlt*“.

Abban az állításban, hogy a nagy emberben, mint fajának kivirágzásában, nyilatkozik meg a legigazabban a nemzeti lélek, sok igazság is van. Ki vonhatná kétségbe, hogy például egy Kossuth Lajos, egy Széchenyi István, egy Deák Ferenc jobban és igazabban személyesíti meg a magyar nemzeti génuszt, mint valamely választási hadjárat eredményeként összeülő parlament. Ez a tanítás is osztozik tehát a fasiszta és nemzetiszocialista állításoknak abban a veszélyes tulajdonságában, hogy egy szemernyi igazsághoz szoktak hozzáfűzni egy csomó meg nem engedett következtetést. A nagy ember történeti jelentőségének felismeréséből még egyáltalában nem következik a diktatúra. Az igazán nagy emberek nem vágnak és nem is szorulnak reá a diktatúrára. A nagy embernek a nemzeti génusz kifejezésére való alkalmasságából még kevésbbé következik az, hogy a szürke hétköznapiak kis embereinek a politikában szavuk ne legyen. A politikának többnyire a népet tevő kis emberek sorskérdéseit kell megoldania s e kérdések súlyát ők jobban érzik, mint a felhők közt járó nagy emberek.

A nagy ember politikai vezérségét kívánó elv, az úgynevezett „*Führer-Prinzip*“ különben is egy igen nagy akadályba ütközik, amely gyakorlati alkalmazását lehetlenné teszi: ki döntse el ugyanis azt a kérdést, hogy aki e jogcímen hatalmat igényel, valóban nagy ember-e? Honnan tudjuk, hogy aki eljövendő volt, valóban megérkezett?

A diktátor, ha valóban nagy ember, az állami végveszély perceiben hazájának nagy szolgálatot tehet.

Vele szemben sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ilyen erős hatású méreg, huzamosan használva, tönkreteszi a szervezetet. A diktatúra tehát semmiképpen sem fogadható el olyan, állandó jellegű berendezés gyanánt, amelyre valamely kultúrnemzet jövőjét alapítani lehetne.

A diktatúra politikai értékére nézve tehát most sem mondhatok mást, mint amit Gömbös Gyula diktátori törekvéseinek idején, ezelőtt tíz évvel, 1935. október 6-ikán, mint 300-éves fennállását ünneplő Egyetemünk jogi karának dékánja, az ifjúságnak Vigadó-beli ünnepélyén mondtam. Akkor kifejtettem, hogy „a diktatúrának két alapvető hibája van. Az egyik akkor jelentkezik, ha az a személy, aki a diktatúrát gyakorolja, történeti hivatásának magaslatán áll. Ilyenkor, nyugtalanító aggodalommal merül fel a kérdés, mi lesz a nemzettel, ha ez a nagy ember egyszer kidől? Ime a diktatúrának egyik hibája, mely abban áll, hogy az örökéletű nemzet létét nem lehet egyetlen halandó ember életére alapítani, még akkor sem, ha ez a leghatalmasabb titán. — A másik, súlyosabb hibája akkor jelentkezik, ha a diktátor hazája sorsának irányítására nem megfelelő személyiség. Egy beestelen diktátor nemcsak szabadságától, nemcsak alkotmányától foszthatja meg nemzetét, de mélyen bele nyúlhat a polgárok zsebébe is; nemcsak a jogot veheti el a néptől, hanem a kenyerét is. Ime a diktatúrának másik nagy hibája, amely abba a kérdésbe sűrítető össze, hogy hogyan lehet a rossz diktátortól megszabadulni? Megadom erre is a feleletet: csupán egy út vezet erre — a politikai gyilkosság. Ezt azonban nem lehet az államérdek szilárd biztosítékának tekinteni“. Most — 1944. nyarának tapasztalata után — az idézett szavakhoz azt is hozzáfűzhetem, hogy a politikai gyilkosság nem is mindig sikerül.

Ezt a tíz év előtti bírálatomat még egy ponttal kell kiegészítenem, amelyről akkor nem beszélhettem. A diktatúra a fasiszta és nemzetiszocialista gondolatvilággal

kapcsolatban fokozott mértékben veszélyes, mert ezek az irányok a nagy kockázatok vállalásának szükségességét tanítják. Mussolini átvette Nietzsche-nek azt az elvét is, hogy „*lebe gefährlich*“ — „keresd a veszélyt“. Amikor egy finn filozófus azt kérte tőle, hogy egyetlen mondatba foglalja össze a fasizmus lényegét, azt válaszolta neki, hogy „a kényelmes élet ellen vagyunk“ (E. Ludwig: *Colloqui con Mussolini*, 1932, 199. l.). A nemzetiszocializmus szintén elutasította a kompromisszumos megoldásokat: mindent vagy semmit sem akart. (V. ö. Göbbels: *Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse*, 1935. 30—31.) A „dupla vagy semmi“ álláspontja a hazard-játékost jellemzi. A veszélyeket kereső hazard-játékost a politikában kalandornak nevezik. A történelem megmutatta, hogy mind az olasz, mind a német diktatúra *kalandorokat* emelt a hatalomra, akik merész szerencsejátékosokként elkártyázták népeik értékeit.

8. A diktatúra gondolatán kívül a fasizmusnak és a nemzetiszocializmusnak kevés *pozitív* állásfoglalása van. Ezek közt megemlíthetem az *egypárt-rendszernek* a lehetetlen gondolatát; ha csak egy politikai irány juthat szóhoz, ez éppen azt jelenti, hogy pártok nincsenek, hogy a párt-rendszer megszűnt. Az egypárt-rendszer tulajdonképpen a diktatúrának más szóval való megjelölése. Ezt jelenti *a pártnak az állami szervezetbe való beépítése is*. A pártnak a szerepe mind a fasizmusban, mind a nemzetiszocializmusban valójában az, hogy egy arisztokratikus elvet juttasson érvényesüléshez: hogy az államügyek intézésében a diktátor hatalmát támogató és kiegészítő befolyást biztosítson egy kiváltságos kisebbségnek, a pártnak és a párt vezérkarának, mint a vezér körül csoportosuló „*elit*“-nek.

A fasizmus és a nemzetiszocializmus eszme-világán végigtekintvén, befejezésül még két gondolatról kell megemlékeznem.

Az egyik a *közösségi gondolat*. Univerzalizmusnak is nevezik. Azt jelenti, hogy az állam érdeke, a közérdek

az egyéni érdek elé való: „*Gemeinnutz geht vor Eigennutz*“. Ez azonban Mussolininek és Hitlernek nem eredeti gondolata: megtaláljuk a konzervatív politika eszmekörében s a szocializmus felfogásában is. Az olasz és a német diktátor ezt a gondolatot tulajdonképen valódi értékétől fosztotta meg azáltal, hogy azt az egyéni szabadságot elnyelő totális állam gondolatává túlozta és torzította el.

A másik gondolat a *szociális eszme*. A tárgyilagosság rovására menne, ha elhallgatnám, hogy mind a fasiszmus, mind a nemzetiszocializmus sokat tett a nagy néptömegek és különösen a munkásosztály gazdasági jólétének és kulturális színvonalának emelésére. A müncheni pártprogram 25 pontja közt számos olyan van, amely helyet foglalhatna bármely marxista szociálista párt programjában is. Ilyen például a munka-kötelesség kimondása (10. pont), a munka nélkül élvezett jövedelem eltörlése (11. pont), bizonyos üzemek államosítása (13. pont), a nagyáruházaknak községi tulajdonba vétele (16. pont), a földreform (17. pont), a hadi-nyereségek elkobzása (12. pont), a siberek s hasonlóak halállal büntetése (18. pont) és még néhány más is. Kétségtelen, hogy ezeknek a követeléseknek jórészt éppen a szociálista programokból vették át. Ezt nem akarom hibájakul felróni.

Nem akarom kutatni azt sem, hogy ezek a követelések s a tényleg megvalósított szociális alkotások is csupán a propaganda célját szolgálták-e? Feltételezem, hogy mind Mussolini, mind Hitler valóban őszintén törekedtek népük jólétének emelésére s nemzetük nagyságának öregbítésére is. Fel kell vetnem azonban a kérdést, hogy *sikerült-e* ezt a céljukat elérniök? Volt-e valaha is, akár az olasz, akár a német nép nagyobb nyomorban, mint amilyenbe a diktátorok vezetésével jutott? Volt-e az olasz és a német történetnek ahhoz fogható katasztrófája, mint az, amelybe Mussolini és Hitler taszították bele nemzetüket? Még értékes céljaik is meg-

hiusultak tehát, mert helytelen módon, egy téves gondolatvilág segítségével próbálták őket megvalósítani.

Azt hiszem, az az *elméleti* bírálat, amelyet a fasizmussal és a nemzetiszocializmussal szemben az előbbiekben gyakorolni próbáltam, elhalványodik annak a cáfolatnak a meggyőző ereje mellett, amelyet ezekre a politikai rendszerekre *a világtörténet* vaskalapácsa adott. Ez a vaskalapács reánk is kegyetlenül lesujtott. Most rajtunk áll, hogy a mult hibáit jóvá tegyük; mert a mult hibáinak a jóvátételében és nem a mult hibáiba való visszaesésben kell megtalálnunk azt az utat, amely odavezet, hogy utódaink megláthassák a szabad, virágzó és boldog Magyarországot.

Adja Isten, hogy úgy legyen!

— — — — —
Ezek után felkérem a Jog- és Államtudományi Kar dékánját, hogy az ifjúsághoz szóló tanévet megnyitó beszédét mondja el.